

2. Прылесак, прыгажосць, прыгорак.

3. Падаконнік, падарунак, падбародак.

Растлумачце значэнне выдзеленых слоў праз падбор аднакаранёвых. Пакажыце, як яны ўтварыліся.

130. Прачытайце тэкст, замяняючы словы ў дужках аднакаранёвымі дзеясловамі, утворанымі прыставачна-суфіксальным спосабам. Падбярыце заглавак да тэксту. Вызначце яго стыль і тып.

У з о р. Нов(ы) → абнавіць.

Прыказка, як узор на кашулі-вышыванцы, (*жывы*), (*багаты*) выказванне. Яна часта (*дакладны*) з'яву, падзею.^{сн} Аздобленая* прыказкай думка закранае розум, (*поўны*) сэрца. Менавіта агульначалавечае ў прыказках розных народаў (*блізкі*) людзей, вядзе да дружбы (*Паводле У. Калесніка*).

Чаму аўтар параўноўвае прыказку з узорам на кашулі-вышыванцы?

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў. Вызначце ў іх прыстаўкі і суфіксы.

131. Аднавіце прапушчанае звяно словаўтваральнага ланцужка.

Сонца — ... — бюссонечны; жоўты — ... — пажаўцець; праца — ... — працоўны; ліст — ... — лісточак; хмара — ... — хмарнасць; каса — ... — скасіць; дождж — ... — задажджыць.

Якую пару года можна апісаць, ужываючы прапанаваныя словы? Складзіце некалькі сказаў.

§ 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў

132. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Мастацкія творы **саломалляцтва** паэтычна называюць «беларускім золатам». На працягу лета саломы як частка жыта ўбірае ў сябе золата сонейка. А пасля ў складзе цудоўных

саламяных вырабаў «выпраменьвае» яго. Сучасныя майстры саломапляцення ствараюць **высакаякасныя** сувеніры.^{сн} Дзякуючы ім «беларуская саломка» стала сапраўднай візітнай карткай нашага **добразычлівага** краю. Сувеніры з саломкі карыстаюцца попытам у жыхароў Беларусі і яе гасцей (*Паводле А. Коршак*).

Якія сувеніры робяць з саломы? Што яшчэ можна назваць візітнай карткай Беларусі?

Растлумачце значэнне выдзеленых слоў шляхам падбору аднакаранёвых.

 Якія беларускія сувеніры вы параілі б набыць гасцям Беларусі?

Словы могуць утварацца шляхам складання. **Складанне** — гэта спосаб утварэння слоў ад дзвюх і больш утваральных асноў: *мала* + *прыкметны* → *малапрыкметны*, *беларуск(і)* + *а* + *руск(і)* → *беларуска-рускі*. Такія словы называюцца **складанымі**. Складаныя словы ўтвараюцца шляхам:

- асноваскладання: *хлеб(□)* + *а* + *завод(□)* → *хлебазавод*;
- асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальны спосаб): *зямл(я)* + *е* + *капа(ць)* + *льн* → *землекапальны*;
- словаскладання: *вечна* + *зялёны* → *вечназялёны*.

133. Разгледзьце схему. Якія словы ўтвораны спосабам словаскладання, асноваскладання, асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальным спосабам)?

<u>цёмн</u> (ы)	+	-а-	+	<u>зялён</u> (ы)	=	цёмна-зялёны		
<u>сыр</u> (ы)	+	-а-	+	<u>ес</u> (ці)	+	 -к-	=	сыраежка
<u>глыбока</u>	+	<u>паважаны</u>	=	глыбокапаважаны				

Якая частка слова дапамагае злучыць асновы ў адно складанае слова? У якім слове няма такой часткі?

У якой маўленчай сітуацыі вы выкарыстаеце слова *глыбокапаважаны*? Складзіце з гэтым словам сказ.

Злучыць асновы ў адно складанае слова дапамагаюць злучальныя галосныя **а, о, е, я**: ярк(і) + **а** + чырвон(ы) → **ярка-чырвоны**; падобны да зерня → зерн(е) + **е** + падобн(ы) → **зернепадобны**; валакно з лёну → лён(□) + **о** + валакн(о) → **ільновалакно**.

134. Прачытайце верш Г. Аўласенкі, устаўляючы замест пропуску складанае слова са значэннем ‘невялічкая птушка, якая корміцца мухамі’.

Спраўдзіць годнае імя^Ф
 Можа вельмі лоўка:
 Мухі ўроссып —
 Не стрымаць:
 Побач

Якіх вы ведаеце птушак, занесеных у Чырвоную кнігу Беларусі?
 Вызначце, якім спосабам утварылася складанае слова.

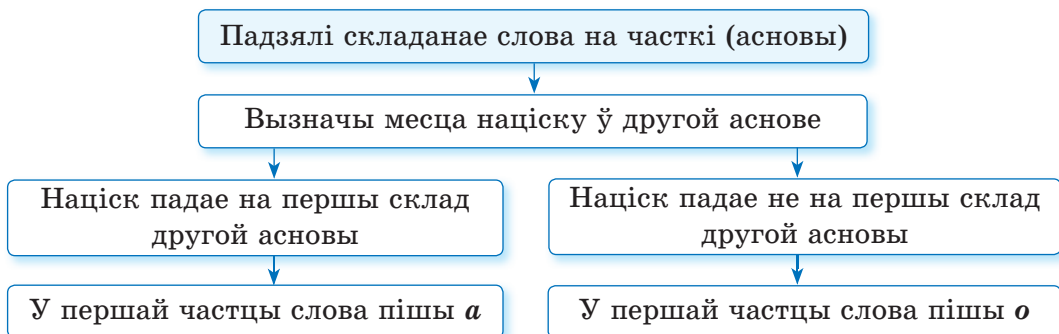
135. Прачытайце пары слоў. Вызначце, як яны ўтварыліся. Падзяліце другую частку кожнага слова на склады і пастаўце націск. Якая літара пішацца ў першай частцы складанага слова, калі націск падае на першы склад другой часткі? А якая літара пішацца, калі націскным з’яўляецца іншы склад у другой частцы складанага слова?

чАрн-а-бровы
 чОрн-а-бароды

вАд-а-сховішча
 вОд-а-канал

дАбр-а-якасна
 дОбр-а-сумленна

136. Прачытайце схему. Прывядзіце прыклады да яе.

137. Прачытайце прыклады. Рашыце словаўтваральныя «задачы».

У з о р. *Золата + каса* = прыметнік — *залатакосы*.

вада + канал = назоўнік

востры + вугал = назоўнік

вада + плаваць = прыметнік

востры + зуб = прыметнік

сонца + любіць = прыметнік

сонца + пячы = назоўнік

З двума словамі складзіце сказы.

У складаных словах часткі *што-, ста-, аснова-, слова-, мова-, фота-, мота-, кіна-* пішучца нязменна: *штогод, стагадовы, асноваскладанне, словатворчасць, мовавед, фотакамера, мотаспорт, кінатэатр*.

А л е: *фатограф, фатаграфія, матавоз, матацыкл*.

У першай частцы складаных слоў *э* захоўваецца: *матанакіраваны, рэдкалесе, тэлерэклама, шэравокі*.

В ы к л ю ч э н н е. У словах з першай часткай *шэсьць* [э] чаргуюцца з [а], што адлюстроўваецца на пісьме: *шэсьць год* → *шасцігадовы, шэсьць знакаў* → *шасцізначны*.

138. Запішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне арфаграм.

П..ўнапраўны, зак..**надаўчы**, кін..**стужка**, в..**даплаўны**, ст..**годдзе**, м..**танакіраваны**, м..**тапрабег**, сл..**ваўтварэнне**, зб..**жжаўборачны**, д..**брасуседскі**, мн..**гасерыйны**, м..**вазнаўства**, в..**данапорны**, д..**брабыт**.

З выдзеленым словам складзіце сказ.

139. Прачытайце. Ці з’яўляюцца сказы тэкстам?

Вы апрацоўвалі фотаздымкі пасля юбілею^ф бабулі, і вас зацікавілі наступныя пытанні:

1. Ці змогуць у ф..**таатэлье** з ф..**таздымка** на тэлефоне зрабіць партрэт вашай бабулі?

2. Як выдаліць дату з ф..**таздымка**?

3. Як перанесці ф..**таграфію** з тэлефона на камп’ют..**р**?

4. Ці можна аднавіць^с выдаленыя з ф..**таапарата** ф..**таздымкі**?

Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне арфаграм.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі, адкажыце на пытанні практыкавання.

Напісанне злучальных галосных **а, о, е, я** падпарадкоўваецца правілам «Правіпіс **о, э, а**», «Правіпіс **е, ё, я**», якія прымяняюцца для напісання арфаграм у простых словах.

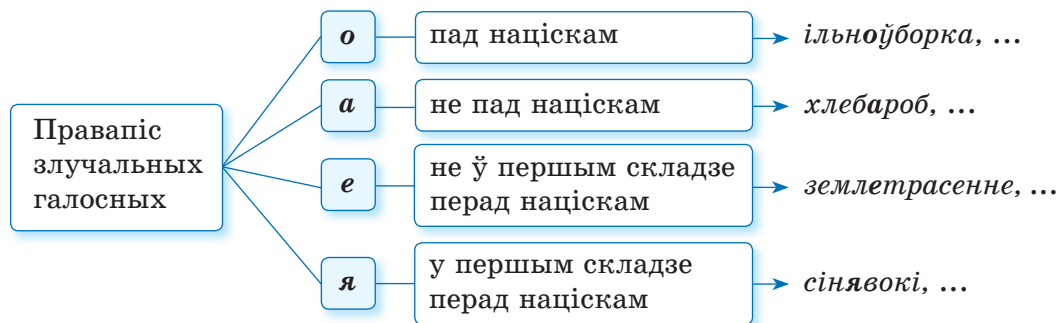
140. Запішыце па-беларуску назвы населеных пунктаў. Растлумачце напісанне арфаграм.

Белоозёрск, Верхнедвинск, Новогрудок, Новолукомль, Новополоцк, Краснополье, Светлогорск, Славгород.

У якой назве няма злучальнай галоснай?

Разгледзьце карту Беларусі. Вызначце, у якіх абласцях знаходзяцца населеныя пункты, назвы якіх вы запісалі. Ад назваў абласных гарадоў пры дапамозе суфікса **-шчын-** утварыце назоўнікі.

141. Разгледзьце схему. Дапоўніце прыклады складаных слоў уласнымі.

Як вобразна называюць Беларусь? Складзіце з гэтым словам сказ.

142. Прачытайце. Падбярыце да тэксту загаловак.

Самае галоўнае багацце нашай сін..вокай Б..ларусі — гэта яе прац..любівыя людзі. Земл..робы збіраюць багатыя ст..тонныя ўраджаі, працоўныя на заводах і фабрыках выпускаюць д..браякасную прадукцыю, кампазітары і мастакі ствараюць выдатныя выс..камастацкія творы, мн..гавопытныя навукоўцы

здзяйсняюць важныя адкрыцці, а спартсмены ставяць д..ўгачаканыя рэкорды. Наша мн..ганацыянальная краіна на ўвесь свет праславілася сваімі таленавітымі, д..бразычлівымі і жыцц..любівымі людзьмі (*Паводле Д. Дубінінай*).

Назавіце складаныя прыметнікі. Вызначце, як яны ўтварыліся.

Спішыце тэкст. Растлумачце напісанне арфаграм.

Назавіце людзей, якімі ганарыцца наша краіна. Раскажыце пра іх.

143. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс галосных у складаных словах».

§ 21. Складанаскарочаныя словы (азнаямленне)

144. Прачытайце. Назавіце складаныя словы. Што паслужыла для іх утваральнай асновай?

Медпункт ← *медыцынскі пункт*, мапед ← *матацыкл і веласіпед*, ВТ ← *вылічальная* тэхніка*, СМІ ← *сродкі масавай інфармацыі*, ДУА ← *дзяржаўная ўстанова адукацыі*.

Ці выкарыстоўваюцца злучальныя галосныя пры ўтварэнні такіх слоў?

Складанаскарочанымі называюцца словы, якія ўтвораны шляхам аб'яднання частак слоў без дапамогі злучальных галосных. У якасці ўтваральных асноў выступаюць часткі слова (*мапед* ← *матацыкл і веласіпед*), літары (*ВТ* [вэтэ] ← *вылічальная тэхніка*), гукі (*ДАІ* [дайі] ← *Дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя*).

Складанаскарочанае слова можа быць утворана і па мадэлі 'частка слова + цэлае слова': медінстытут ← *медыцынскі інстытут*, спецатрад ← *спецыяльны атрад*.

Спосаб утварэння складанаскарочаных слоў з'яўляецца разнавіднасцю складання.

145. Прачытайце. Знайдзіце памылку ў адным з вершаў. Назавіце складанаскарочаныя словы. Што яны абазначаюць і як утварыліся?

Стаіць, ні з месца, пума^п
І паглядае сумна.
Патрэбна, мусіць, пуме
Купіць абнову^п ў ЦУМе.

Н. Галіноўская.

Беларуская старонка
славіцца БелАЗамі,
АўтаВАЗам, «Гомсельмашам»
і сваімі МАЗамі.

Г. Бітно, А. Камяк.

 Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры аднародных членах сказа. Карыстаючыся рознымі крыніцамі інфармацыі, падрыхтуйце (у парах, групах) для сваіх аднакласнікаў завочную экскурсію «Свет гіганцкіх машын» на БелАЗ.

146. Прачытайце словы. Расшыфруйце назвы.

Гарвыканкам, медсястра, спартзала, райаддзел, энергаблок, спецгрупа, гармалзавод, насценгазета, юннат, рыбагляд, Беларусбанк, РАУС, БРСМ, БДУ, МНС, ГУМ, ПВТ, СНД, БРПА, ЕАЭС, МТЗ, АЭС, БПЛА, АДКБ, БРІКС.

 Раскажыце пра піянерскую арганізацыю Беларусі. Складзіце і запішыце некалькі сказаў пра яе.

Гавары і пішы правільна

Складанаскарочаныя словы, утвораныя з частак слоў, вымаўляюцца і пішуцца, як простыя словы: *гаркам* [гаркам], *газпрам* [гаспрам].

Літарныя і гукавыя складанаскарочаныя словы пішуцца з вялікай літары (*БДУ, МАЗ*) і вымаўляюцца, як літары ([бэдэу]) ці гукі ([мас]).

увёрсе

147. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце частку тэксту, у якой апісваецца лён.

Лён пасяўны

Адн..гадовая травяністая расліна з тонкім доўгім кор..нем. Сцябло пр..мастаячае ўверсе галінастае. Кветкі на доўгіх тонкіх квет..ножках бледна-сінія ці блакітныя. Плод — шар..падобная скрыначка.

Значная частка льну розных гатункаў вырошчваецца ў краінах былога СССР — Беларусі, РФ, Казахстане. З ільну ў асноўным робяць ільновалакно і алей. Алей і насенне льну ўваходзяць у склад розных медпрэпаратаў.

На сёння Беларусь стала сусветным лідарам па вытворчасці льновалакна. Гэта адбылося дзякуючы высокім стандартам якасці і сучаснаму тэхналагічнаму абсталяванню на беларускіх ільнозаводах і льнокамбінатах. Аршанскі льнокамбінат — найбуйнейшы вытворца лянных тканін і вырабаў з ільну ў краінах СНД і Еўропе (*Паводле Я. Шмарко, І. Мазана*).

Што сімвалізуюць кветкі льну на гербе нашай краіны?

Выпішыце ў асобныя групы складаныя і складанаскарочаныя словы. Вызначце, як яны ўтварыліся.

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

 Пракаменціруйце правапіс прыстаўной галоснай *і* ў словах.

 Уявіце сябе ўдзельнікам фестывалю «Свята льну. Роднае-моднае». Якую беларускую прадукцыю з ільну вы прапануеце набыць гасцям свята?

148. Прачытайце тэкст. Падзяліце яго на часткі, вызначце ў кожнай з іх апорныя (ключавыя) словы.

Дзень бацькі

З 2022 года ў Беларусі адзначаецца новае свята — Дзень бацькі. Бацька з'яўляецца апорай і **абаронцам** сям'і.

Для святкавання Дня бацькі была абрана дата 21 кастрычніка — роўна праз тыдзень пасля Дня маці.

Цяпер з 14 па 21 кастрычніка праводзіцца Тыдзень **бацькоўскай** любові. І гэта добрая нагода **пагаварыць** пра важнае — сямейныя **каштоўнасці** і традыцыі (*Паводле В. Ванінай*).

Назавіце словы з арфаграмай «Правапіс **е, ё, я**». Растлумачце напісанне.

Зрабіце разбор слоў па саставе і словаўтваральны разбор выдзеленых слоў (парадак і ўзоры разбору змешчаны на форзацы 2).

 Ці ёсць традыцыі ў вашай сям'і? Раскажыце пра іх.

 Уявіце, што вы наведалі выставу «Кнігі дзяцінства нашых татаў». Арганізатары выставы прапанавалі вам класці спіс кніг, якія ваш тата чытаў у дзяцінстве. Якія кнігі вы ўключыце ў гэты спіс?

Правяраем сябе

1. Раскажыце пра марфемную будову слова. Ці з’яўляецца аснова марфемай?

2. Якія словы называюцца аднакаранёвымі? Прыведзіце прыклады.

3. Якія змены могуць адбывацца ў словах пры іх утварэнні і змяненні? Прыведзіце прыклады.

4. На якія групы можна падзяліць правілы правапісу прыставак на зычны? Сфармулюйце правіла напісання *і, ы, й* пасля прыставак.

5. Якія словы з’яўляюцца вытворнымі? Прыведзіце прыклады.

6. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння слоў. Прыведзіце прыклады.

149. Прачытайце тэкст. Падзяліце яго на абзацы.

Наш праваднік — гэта сонечны праменьчык.^{сн} Мы жвава рухаліся за ім. Нарэ..це наш гарэзлівы праваднік прыпыні..ся. Ён як бы з радасцю паказваў нам: «Вось яна — кіслічка». Кісліца — звычайная траўка. Яна кіслая на смак, таму і мае а..паведную назву. Кіслічка — маленькая раслінка. Лісцік яе мае светла-зялёныя часткі і нагад..вае с..рца. Кіслічка вельмі кары..ная расліна. Лісце яе можна спаж..ваць як шчаўе (*Паводле М. Бусько*).

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе патрэбна, прапушчаныя літары. Падкрэсліце аднакаранёвыя словы. Вывзначце ў іх суфіксы.

Знайдзіце ў тэксце словы, правапіс якіх адпавядае правілу «Напісанне спалучэнняў зычных».

150. Прачытайце. Дапоўніце разважанне словамі з практыкавання 149. Вывзначце, да якога стылю адносіцца тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Пра што нам можа расказаць суфікс? Па суфіксе мы можам вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова, яго род.

Некаторыя суфіксы назоўнікаў дапамагаюць вызначыць іх род. Так, словы з суфіксамі **-ар-**, **-нік-**, **-ік-** адносяцца да назоўнікаў мужчынскага роду. У тэксце суфікс **-нік-** мае назоўнік

Суфіксы **-іц-**, **-ніц-**, **-асць-** падказваюць нам, што назоўнік жаночага роду. Суфікс **-іц-** мае слова ..., а суфікс **-асць-** — назоўнік

Зрабіце разбор па саставе і словаўтваральны разбор слоў *праваднік, гарэзлівы, траўка*.

151. Прачытайце прыказкі і раскрыйце іх сэнс. Абгрунтуйце напісанне арфаграм.

1. Каб ры..ку з’есці, трэба ў вадзі ле..ці. 2. Слова можа п..раніць і можа загаіць. 3. У крыніцу не нос..ць ва..іцу. 4. Паносіш^с мазалёў — пад..ясі хлеб.. . 5. Не хвалі сябе, няхай лю..і пахвал..ць.

Знайдзіце ў сказах вытворныя словы. Запішыце іх у пачатковай форме разам са словамі, ад якіх яны ўтварыліся. Вызначце спосаб утварэння.

Якая прыказка суадносіцца па значэнні з рускай *Хочешь есть калачи — не сиди на печи*?

152. Суаднясіце словы і спосаб яго ўтварэння. Назавіце словаўтваральныя марфемы.

- 1) торфапрадпрыемства
- 2) малапасяховы
- 3) узгорак
- 4) **пракукаваць**
- 5) ажынік

- а) суфіксальны
- б) словаскладанне
- в) прыставачны
- г) асноваскладанне
- д) прыставачна-суфіксальны

У якіх значэннях можа ўжывацца выдзеленае слова? Складзіце два сказы са словам *пракукаваць* у розных значэннях.